

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

IJTIMOY-PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA HASAD OB'YEKTIGA NISBATAN BERILGAN BAHO

G.Yu.Baykunosova – *psixologiya fanlari bo'yicha (PhD), dotsent*

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: adolatsiz, egoistik, qobiliyatli, hasad, havas, himoya mexanizmi.

Ключевые слова: несправедливый, эгоистичный, способный, черная зависть, белая зависть, психологическая защита.

Key words: unfair, selfish, capable, black envy, white envy, psychological defense.

Kirish. Havas – bu umum qabul qilingan me'yorlardan yuqorilab boruvchi shaxslarning xatti-harakatini ma'qullash bilan bog'liq ijtimoiy hissiyotdir. Hasaddan farqi ravishda havas shaxsni ilhomlantiradi. Buni hozirgi kun psixologiya tilida aytadigan bo'lsak, havas – bu harakatga yetaklovchi kuch, motivdir. Yer yuzidagi jamiki shaxs har kuni mana shu his bilan to'qnash keladi.

Havas va hasad hissini tadqiqotchilar tomonidan turlicha tasniflangan. Odamlarda hasadning tug'ma (genetik) va orttirilgan (ijtimoiy o'rganish) turlari mavjud. Genetik nazariyaga ko'ra, hasad bizga evolyutsiya jarayonida avlodlarimizdan o'tgan genetik dasturdir. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha, qadim zamonda o'zlarining qabiladoshlariga havas qilganlar o'zlarini takomillashtirish uchun ko'proq stimulga ega bo'lganlar va ularda yashab qolish va o'z avlodlariga "havas" genlarini o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Lekin bu nazariya konstruktiv oq havasni tavsiflaydi. Ijtimoiy o'rganish nazariyasi esa insonning ijtimoiy hayot jarayonida havas qilishi haqidagi fikrning tarafdorlari ko'pchilikni tashkil etadi. Masalan, E.Rega havasni tug'ma xususiyat emas, balki ijtimoiylashuv jarayonida egallangan, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar natijasida vujudga keladigan xususiyat sifatida tavsiflagan [2]. Bu nazariyaga ko'ra hasadda hech qanday tug'ma layoqat yo'q. Ota-onalar tarbiyaviy maqsadda ularning fikricha, muvaffaqiyatliroq boshqa bola bilan o'z farzandlarini ovoz chiqarib solishtira boshlaydilar. Masalan, ular o'z farzandiga: "Qo'shni bola senga qaraganda aqlliyoq", deyishlari bilan farzandlarida bilib-bilmay hasad hissini shakllantiradilar.

Falsafiy yondashuvlarda hasad destruktiv va konstruktiv deb ikki turga ajratilgan. Destruktiv hasad buzishga yo'naltirilgan, agressiv impulslardan iborat bo'lsa, konstruktiv hasad shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan. U hasad qilinuvchi bilan halol raqobatlashishga istakning paydo bo'lishi bilan tavsiflangan, shaxs o'zini rivojlantirishga undagan.

Hasad va havas muammosi qadimdan faylasuflarni qiziqtirgan. Aristotel o'sha davrlardan hasadga "rangli gammani" kiritgan, ya'ni uni oq va qora ranglar bilan ajratgan. Birinchi turda quyidagi xohish ustunlik qiladi: "Men siz egallab turgan barcha narsalarni yo'qotishingizni xohlagan bo'lar edim". Bu klassik, destruktiv hasadga misol bo'la oladi. Ikkinchi vaziyatda urg'u boshqacharoq bo'yiladi: "Men ham siz egallab turgan narsaga ega bo'lishni xohlayman". Axir bu misol raqobatli havasning ko'rinishi bo'lib qolmoqda. Bunday havas oxir oqibatda buyuk biznes-loyihalarni harakatlantiruvchi kuchga aylanadi va sog'lom raqobat muhitining asosi bo'lib xizmat qiladi.

Rus psixologiyasida "hasad - hissiyot" (o'zganing muvaffaqiyatini uzoq vaqt ko'ra olmaslik) va "hasad - emotsiya" (hasadning qisqa va vaziyatli ifodalanishi) turlari ajratilgan.

P.Slovey, Dj.Rodin hasadni uch turga bo'lgan: 1) anglangan hasad, bunda subyekt atrofda qilargalarga nisbatan o'zining quyi holatini baholaydi va anglaydi; 2) anglanmagan hasad – bunda ongsiz himoya mexanizmlari, komplekslar va arxetiplar sifatida namoyon bo'ladi; 3) yashirin hasad – bunda inson o'zgalarning unga nisbatan hasadi bor deb o'ylaydi; [4].

Hasad va hasadgo'ylikni keltirib chiqaruvchi omillar tadqiqotchilarni har doim qiziqtirib kelgan. M.I.Rozenova hasad va hasadgo'ylikni keltirib chiqaruvchi omillarni

shaxs xarakteristikasi bilan bog'laydi. Muallif quyidagi omillarni ajratib ko'rsatgan [3]:

- Nol-omil – konstitutsional asos. Hasad geni mavjudligi haqida ma'lumotlar mavjud emas. Lekin inson genlarini to'liq izohlash mumkin bo'lmaganligi tufayli, bu omilning mavjud emasligini inkor etib bo'lmaydi;

- Birlamchi omil – chaqaloq hayotining dastlabki oylari va kunlarida unga kim g'amho'rlik qilgan bo'lsa (onasi va boshqalar), u bilan o'zaro ta'sir natijasida olingan tajriba;

- Ikkinchi omil – bola tajribasining kengayishi tufayli sodir bo'ladi. Bolaning predmetli dunyo va insonlar dunyosi bilan faol o'zaro ta'siridan boshlanadi. Bu tajribalarga: deprivatsiyaning paydo bo'lishi (masalan, xohlagan o'yinchoq'ini olib bermaslik yoki tortib olish), yaqqol raqobat tajribasi (masalan, kattalarning e'tibori, maqtashi, xayrixohligi), o'yin sharoitidagi musobaqalashish (masalan, kim birinchi, kim tez va hakoza), egalik qilish uchun kurash (masalan, o'yinchoq yoki qandaydir narsalar);

- Uchlamchi omil – inson rivojlanadigan ijtimoiy muhitda kuzatiladi. Ushbu omil ota-ona shaxsi va o'zga insonlar bilan o'zaro ta'sir tajribasini kuzatish va unga taqlid qilishda namoyon bo'ladi.

Havas va hasad determinantlari tuzilishida, shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida ichki sharoitlar ham rol o'ynaydi. Ularga:

1. Shaxsning ontogenetik taraqqiyot darajasi. Hasad ontogeneza bola tengdoshlari bilan ijtimoiy munosabatlarini va bu munosabatlarda o'z o'rnini adekvat baholay olishiga vaziyatli reaksiya sifatida namoyon bo'ladi.

2. Inson turli tartibdagi psixologik xususiyatlarining murakkab shakli. Bunda shaxsning shakllanishida individual psixologiyadan ijtimoiy psixologik (qadriyatlar, ustanovkalar, ijtimoiy tasavvurlar, shaxsning e'tiqodi), ya'ni barqaror intergal tuzilmaga aylangan psixologik xislatlar hasad shakllanishi uchun qulay sharoit yaratishi mumkin. Lekin shuni ta'kidlash joizki, ushbu strukturaning alohida tarkibiy qismlari hasadni vujudga keltirmaydi, balki ular orasidagi murakkab o'zaro munosabat sabab bo'ladi.

Havas va hasadning inson hayotidagi funksiyalari turlichadir. T.V.Beskova ushbu fenomenning quyidagi funksiyalarini keltirib o'tgan [1]:

1. Ta'kidlovchi (aniqllovchi) – havas vositasida shaxsiy intilishlar, havas predmeti muhimligi va qadriligi aniqlanadi. T.V.Beskova ushbu funktsiyaning havas tuzilishida kognitiv va refleksiv tarkibiy qismlarning mavjudligi bilan bog'laydi.

2. Himoyalovchi funktsiya – ushbu funktsiya yordamida insonning ijtimoiy mavqei va o'ziga-o'zi beradigan bahosi himoyalanaadi. M.Silver, Dj. Sabini ushbu funktsiyaning ajratgan bo'lib, bunda tanqid va agressiya shaklidagi hasad reaksiyasi o'zini-o'zi baholashni saqlashga yo'naltirilgan [5].

Asosiy qism. Havas va hasad doim o'z obyekti va predmetiga ega. Shaxs kimgadir hasad qilsa, bu hasad obyekti hisoblanadi. Agar shaxs kimningdir erishgan yutuq va moddiy narsalariga nisbatan hasad qilsa, bu hasad predmeti hisoblanadi. Tadqiqot davomida biz aynan hasad va havas ob'ektiga berilgan bahoni eksperimental tadqiq etishni o'zimizga vazifa sifatida belgiladik.

Tadqiqot davomida respondentlarga ikki xil mazmundagi hikoyalarni eshitirib, ularda hikoya qahramoniga nisbatan, ya'ni hasad va havas obyekti ga shaxsiga nisbatan paydo bo'lgan baho reaksiyalarni

aniqladik. Ikki xil hikoya ikki xil mazmunga ega. Birinchi hikoya adolatsizlik mazmuniga boy va hikoya qahramoni hayotidagi ko'p narsalarga oilaviy sharoiti va ota-onasining qo'llab-quvvatlanishi orqali oson erishishi aks ettirilgan. Ikkinchi hikoya qahramoni o'z kuchi, bilimi va harakati bilan hayotda yaxshi yutuqlarga erishgani aks ettirilgan. Bu hikoyada adolatsizlik muhiti yo'q. Hikoya qahramoni erishgan yutuqlariga loyqlik kayfiyati aks ettirilgan. Natijalarni quyida jadvallarda keltiramiz.

1-jadval

Reaksiya nomi	Adolatsiz	O'ziga ishongan	Erkatoy	Omadli	Egoistik	Kuchli
t	8,2	3,4	6,7	7,3	7,1	3,5

Yuqorida keltirilgan jadvaldagi natijalardan ko'rinib turganimizdek, birinchi bosqichda keltirilgan hikoya qahramoniga nisbatan ham salbiy ham ijobiy baholar berilgan. Birinchi jadvalda keltirilgan reaksiyaga bog'liq ravishda, agar bu hikoya respondentlarda hasad hissini uyg'otgan bo'lsa, unda hasad obyektiga nisbatan salbiy baho reaksiyalarni namoyon qilishgan. Tadqiqot davomida "Adolatsiz" reaksiyasining o'rta arifmetik qiymati 8,2 ga teng va u yuqori ko'rsatkichni namoyon qilgan. Bu hasad obyektini erishilgan natijalari adolatsizligi va bunga loyiq emasligini anglatadi.

Birinchi bosqichda o'qib eshittirilgan hikoyada hasad obyektiga berilgan bahoning navbatdagisi "omadli" reaksiyasi bo'lib, uning o'rta arifmetik qiymati 7,3 ga teng. Xorijlik tadqiqotlarda aniqlanishicha, hasadgo'y shaxs o'zida paydo bo'layotgan hasad hissini tan olmasdan, o'zida himoya mexanizmlarini ishga tushirar ekan. Bunda hasad obyektini bilan sodir bo'lgan omadli tasodif yoki taqdirning unga bergan omadi deb baholanishi holati kuzatilar ekan. Bu tendensiya bizning tadqiqotimizda kuzatildi. Hasad obyektini bilan sodir bo'lgan barcha yaxshi hodisalar va muvaffaqiyatlarni aslida uni o'z kuchiga bog'liq emas, balkim omadga bog'liq sifatida idrok qilinganlik holati aniqlandi.

Umuman olganda, salbiy hasad obyektiga nisbatan salbiy baholarga "egoistik", "ertatoy" kabi reaksiya sifatleri hasadgo'y shaxsni vaziyatni qanday idrok etayotganini namoyon qilib turibdi. Ya'ni, xasad obyektini shaxsni yerga urish, uni qadrsizlantirish kabi jarayonlarni namoyon qilmoqda.

Birinchi bosqichda respondentlarga o'qib eshittirilgan hikoyada ayrim sinaluvchilar hasad obyektiga nisbatan

"o'ziga ishongan", "kuchli" degan baholarni berishgan. Bu natijalar, hasad obyektini bunday vaziyatlarda o'zidan yuqori baholashni anglatadi. Ya'ni, kimdir hasad obyektini qadrlantirish orqali o'zida himoya mexanizmini yoqsa, kimdir xasad obyektini ustunliklarini to'raligicha tan oladi. Balkim, bu turdagi shaxslar hasad darajasi nisbatan past ko'rsatkichni namoyon qilsa kerak.

Endi esa, tadqiqotimizning ikkinchi bosqichida o'qib eshittirilgan boshqa mazmundagi hikoyaning qahramoniga nisbatan berilgan baho bilan sizlarni tanishtiramiz.

2-jadval

Reaksiya nomi	Haqiqiy	O'ziga ishongan	Oddiy	Qobiliyatli	Aqlli	Kuchli
t	7,8	9	7,6	9,1	8,8	7,3

Yuqoridagi jadvalda ko'rinib turganidek, ikkinchi bosqichda hosil bo'lgan natijalar birinchi bosqichdan farq qiladi. Biz olib borgan tadqiqot davomida shunday hulosaga kelish mumkinki, respondentlarga o'qib eshittirilgan hikoyaga bildirgan emotsional reaksiyalar ham, ularning qahramoniga berilgan baholar ham bir-biridan farq qiladi. Birinchi hikoya, salbiy reaksiya va baholarni yuzaga keltirgan bo'lsa, ikkinchi hikoya respondentlar orasida ko'proq ijobiy va motivatsiyaga boy reaksiya va baholarni namoyon qildi.

Demak, yuqoridagi jadvaldagi natijalardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, respondentlar havas obyektiga nisbatan ijobiy baholarni namoyon qilishgan. Eng yuqori ko'rsatkichga ega "qobiliyatli" baho sifatining o'rta arifmetik qiymati 9,1 ga teng. Keyingi o'rinlarda "aqlli" baho sifati bo'lib, uning o'rta arifmetik qiymati 8,8 ga teng.

Umuman olganda, jadvalda havas obyektiga nisbatan ijobiy baholar berilgan. Lekin, bu jadvalning oldingi jadvaldan yana bir farqli jihati, undagi o'rta arifmetik qiymat ko'rsatkichlari nisbatan yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Respondentlar ikkinchi bosqichda o'qib eshittirilgan hikoyaga nisbatan yuqori ballarni qo'yanliklari, ularni ijobiy va ko'tarinkilik holatda bo'lganligini isbotlaydi.

Xulosa. Shunday qilib, havas va havas o'z obyektini va predmetiga ega. Agar hasad hissi namoyon bo'layotgan vaziyatda adolatsizlik va noloqlik hissi mavjud bo'lsa, hasadgo'y shaxs hasad obyektiga nisbatan salbiy baholarni beradi. Aksincha, agar hasad jarayonida vaziyat adolatli deb idrok qilinsa, shaxs hasad va havas obyektiga nisbatan ijobiy baholarni berishi aniqlandi.

Adabiyotlar

1. Бескова Т.В. Диалектика добра и зла в представлениях о зависти: социально-психологический аспект. // Вопросы этической психологии: Сборник научных трудов. – Саратов: ИЦ «Наука». 2010. -С. 10-33.
2. Илин Е.П. Психология зависти, враждебности и тщеславия. СПб.: Питер: 2014. -С 208. ил. Сериуа «Мастера психологии».
3. Розенова М.И. Феноменология зависти. //Психология и психотехника. 2013. № 10. – С. 961–971.
4. Salovey P., Rodin J. Envy and jealousy in close relationships. // Review of Person-ally and Social Psychology. 1989. v. 10.
5. Silver M., Sabini J. The social construction of envy // Journal of the Theory of Social Behavior. 1986. № 8, -P. 45-59.

REZYUME. Maqolada hasad hissining ijtimoiy-psixologik tasnifi berilgan. Bundan tashqari hasadgo'y shaxsni hasad ob'ektiga bildirayotgan bahosining eksperimental tadqiqi keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена социально-психологическая классификация чувства зависти. Кроме того, представлено экспериментальное исследование оценки завистника к объекту зависти.

SUMMARY. The article presents a socio-psychological classification of envy. In addition, an experimental study of the envious person's assessment of the object of envy is presented.

ЎСМИР ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА АГРЕССИВ ХУЛҚ-АТВОР ЮЗАГА КЕЛИШИНИНГ ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

М.И.Кушанова – докторант
Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: агрессия, адоват, тажовуз, агрессив хулқ-атвор, фрустрация, импульсив хулқ.

Ключевые слова: агрессия, вражда, агрессия, агрессивное поведение, фрустрации, импульсивное поведение.

Key words: aggression, enmity, aggression, aggressive behavior, frustrations, impulsive behavior.

Кириш. Сўнгги йилларда шахс камолоти, ривож, маънавий баркамоллиги ҳамда шахс ва жамият манфаатларининг ўзаро уйғунлашуви жараёнига муҳим

кадрият сифатида қаралиб, таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, илмий кадрлар тайёрлашни замон талаблари даражасига кўтариш масаласини устувор